

PÁL JÁNOS

UNITÁRIUS VALLÁSOKTATÁS A ROMÁNIAI ÁLLAMSZOCIALIZMUS ELSŐ KÉT ÉVTIZEDÉBEN (1945–1965)

Bevezető

A második világháború vége Közép- és Kelet-Európában egy totalitárius rendszernek, az államszocializmusnak a meghonosodását eredményezte. 1945-tel kezdődően tehát Romániában is egy olyan államkormányzati forma jutott hatalomra, amely az osztály nélküli társadalom eszméjét az *új ember* megteremtésével kívánta megvalósítani. Ezt az *antropológiai forradalmat* a régi állam és a hagyományos társadalmi intézmények lerombolásával, valamint a társadalom maradéktalan alávetésével, ellenőrzésével és homogén tömegként való újjászervezésével próbálta elérni. Ennek az átalakítási folyamatnak a módszerei igen változatosak voltak, és az egyéni autonómia, illetve a spontán cselekvés felszámolásával az ideológia diktálta társadalmi, politikai és világnézeti keretekbe kényszerítette az egyes egyéneket.¹

Dolgozatunkban ennek a homogenizációs politikának az első két évtizedét kívánjuk nyomon követni és bemutatni az egyházi vallásoktatás perspektívájából, a következő szempontokat tartva szem előtt: egyházi stratégia a felekezeti oktatás felszámolása után, hívek/társadalom magatartása, a homogenizáló politika eredményei.

Unitárius felekezeti oktatás 1920–1948 között

(Az egyházi oktatás célkitűzései) Erdély Romániához csatolásától számítva az unitárius egyházi oktatáspolitikát a keresztény értékrend közvetítése mellett a magyar nemzeti identitás ápolásának a feladatkörét is magára vállalta. „Ha él bennünk egy szemernyi ragaszkodás ősi hitünkhöz, nyelvünkhöz – hangzott Bedő Ferenc felügyelő gondnok 1921. július 14-én a felsőfehéri egyházkör közgyűlésén –, akkor minden igyekezetünkkel oda kell törekednünk, hogy népünknek vallásos hitét fenntartsuk, erkölcsi érzését ápoljuk, ezekkel együtt pedig ismereteit is gyarapítsuk.”² Osváth Gábor esperes ugyanezen gyűlésen elhangzó gondolatai szintén azt támasztják alá, hogy az egyházpolitika egyik központi célkitűzését a magyar nemzeti öntudat megőrzése képezte. „Nekünk, unitáriusoknak – mondta –, kik magyar légkörben szület-

tünk és növekedtünk, jóllehet sok a keservünk, s nem leljük honunkat a hazában, nem szabad, nem lehet elcsüggednünk. Én úgy olvastam, hogy mentől nagyobb volt a nyomás, annál nagyobb volt az ellenálló erő, mentől nagyobb volt a szükség, annál nagyobb volt a segítség, az áldozatkészség. Ma is érezzük a nyomást, a veszélyt, mely a magyar nyelv ellen irányul. Egy célra kell tehát törekedni mindnyájunknak: megmenteni vallásunk, egyházunk nyelvét, a magyar nyelvet, mert nyelvében és hitében él az egyház. Ma sokkal inkább, mint ezelőtt, meg kell érteni a nagy apostol szavát »ne nézze senki csak a maga hasznát«, hanem nézze ki-ki a köz javát. Áldozzunk egyházunkért, magyar nemzetünk fennmaradásáért.”³

Ez az identitásvédő, nemzetépítő küldetéstudat – a keresztény értékek közvetítésével párhuzamosan – a második világháborút követő időszakban is tovább élt. Észak-Erdély Romániához történő visszacsatolása után a magyar egyházak püspökei és nevelésügyi szakértői a Magyar Népi Szövetség tanügyi bizottságával 1945 áprilisa és szeptembere között több alkalommal is tárgyaltak a felekezeti oktatás rendezése és biztosítása céljából. A tanácskozássok egyik központi tárgyát az iskolahálózat olyan mértékű kiépítése képezte felekezeti közötti összefogással, amely alkalmas lett volna felölelni a beiskolázás csoportjába tartozó magyar anyanyelvű gyermekek tömegeit. Ezt a szándékot jelzi azon elgondolás, amely a stratégiai fontosságú elemi oktatás vonatkozásában kimondta, hogy ezen a szinten mindegyik egyház törekedjék bővíteni és szaporítani a meglévő iskolahálózatát.⁴ E taktikai megfontolásnak a szellemében az unitárius egyházvezetés az 1945/1946. tanévben 12 elemi iskolát szándékozott beindítani a már meglévő 33 mellett. A Magyar Népi Szövetség által is támogatott bővítési tervet gyakorlatba ültetése azonban csak a tervezés szakaszáig jutott el, az egyházak által megfogalmazott szükségletek kielégítéséhez az illetékes állami hatóságok nem járultak hozzá.⁵ Az iskolapolitika területén a folytonosság fenntartásának gondolata abból is kikövetkeztethető, hogy a magyar egyházak vezetői következetesen kitartottak a magyar nyelven történő oktatás biztosítása mellett azokon a helyeken, ahol magyar anyanyelvű iskolaköteles gyermekek éltek. Ennek a kijelentésnek a valóságtartalmát támasztja alá például a nevelésügyi bizottságnak az 1945-ik évről szóló jelentése, mely szerint a bővítési kérelem elutasítása után a magyar egyházak törekvésüket arra összpontosították, hogy „az állami el[emi]. iskolákban, ahol magyar nemzetiségű tanulók vannak, a tanítás magyar nyelven történjék”.⁶

1945 tavaszán Simén Dániel a marosi unitárius egyházkörben tett helyzetfelmérő körútja alkalmával szintén arról biztosította a kör egyházközsegeinek híveit, hogy az egyház álláspontja változatlan, azaz a továbbiakban is körömszakadtáig fog ragaszkodni azokhoz az intézményeihez, amelyek magyarságuk és kereszténységük értékeinek hordozói.⁷

A fentiekben említett kettős szocializációs munka elvégzésére több eszköz is rendelkezésére állt a kolozsvári egyházvezetésnek: egyháztársadalmi egye-

sületek, egyházi irodalom, valamint az iskolák. Ezek közül a „szocializáció legszisztematikusabban szervezett intézményrendszere”, az iskola bizonyult a leghatékonyabbnak. Az iskolarendszer volt képes kialakítani ugyanis azt a szervezett nevelési struktúrát, amelynek a segítségével a legegységesebben tudta közvetíteni azt az értékrendet és világnézetet, amelynek szellemében az újabb nemzedékeket formálni kívánta.⁸

(Az egyházi oktatás felszámolása Romániában) Mivel a szocialista ideológia a korábbival szemben egy teljesen új világot és embertípust álmodott meg, kulcsfontosságúvá vált a számára, hogy a társadalom formálásának e legfontosabb eszközét az átalakítási folyamatok szolgálatába állítsa. Az új nemzedékek politikai alapú identitásformálásának egyik igen jelentős akadályát ilyen értelemben az egyházak irányítása alatt működő iskolahálózat képezte; olyan intézkedésre volt tehát szükség, amelynek a segítségével monopolizálható volt az ország oktatásügye. A centralizáció érdekében a hatalom ebben az esetben is az államosítás eszközéhez folyamodott.

A felekezeti oktatás megszüntetését az 1948. április 13-án kihirdetett alkotmány 27. cikkelye mondta ki. Eszerint egyetlen felekezet, vallásos közösség, vagy gyülekezet sem tarthatott fenn általános jellegű oktatási intézményeket, csak speciális, az egyházi személyzet képzésére szakosodott iskolákat.⁹ Az alkotmányban rögzített irányelv gyakorlatba ültetéséről az 1948. augusztus 3-án megjelentetett 175/1948-as és 176/1948-as törvényerejű rendeletek intézkedtek.

A tanügyi reformot kimondó 175/1948-as rendelet első cikkelye a szocialista hatalom közoktatásra vonatkozó reformelképzeléseit tükrözte. Eszerint a Román Népköztársaság közoktatása világi jellegű, megszervezése pedig az állam kizárólagos privilégiuma.¹⁰ Az iskolarendszer politikai alapú átszervezését a jogszabály második cikkelye is megerősítette. Ez ugyanis – az írástudatlanság felszámolása és az oktatásnak az összes tanköteles gyermekre való kiterjesztése mellett – olyan ideológiai célokat is megfogalmazott, mint a nép demokratikus szellemben történő nevelése, illetve olyan káderek/szakemberek tudományos alapon történő kiképzése, akik megfelelnek a szocialista társadalom építésének és a népi demokrácia konszolidációs követelményeinek.¹¹

A magán- és felekezeti iskolák államosításáról a 35. cikkely rendelkezett. Eszerint az összes magán- és felekezeti iskola állami iskolává válik.¹² A rendelet megszövegezői ugyanakkor gondoskodtak arról is, hogy az államosítási folyamat zavartalanul történjen, és ne ütközzön az iskolafenntartók esetleges ellenállásába. A 37. cikkely éppen ezért kimondta, hogy azokat a személyeket, akik bármiféle eszközzel a 35. cikkelyt megghiúsítják vagy arra kísérletet tesznek, 5-től 10 évig terjedő kényszermunkával és teljes vagyonekzobzással fogják sújtani.¹³

Az államosítás technikai kivitelezésének részleteit a 176/1948-as rendelet tartalmazta. Ennek az első cikkelye az állami közoktatás jobb megszervezése és működése céljából, valamint az oktatás *kiszélesítése és demokratizálása* érdekében kimondta, hogy az egyházak, szerzetesrendek, vallásos közösségek, magántársaságok, magánszemélyek, természetes vagy jogi személyek összes ingó- és ingatlanvagya, ami az iskolák működését szolgálta, állami tulajdonba megy át az állami közoktatásügyi törvény 35. cikkelyének értelmében.¹⁴

Az államosítandó iskolákat a jogszabály a hozzá csatolt mellékletében sorolta fel. Az ingóvagyon átvétele leltár alapján történt, végrehajtása pedig a közoktatásügyi minisztérium által kinevezett megbízottak hatáskörébe tartozott. A rendelet szerint a államosítandó kategóriába tartoztak mindazok az ingó- és ingatlanjavak, amelyek az iskolák, étkezdék, bentlakások működését és fenntartását szolgálták 1948. január 1-jéig visszamenőleg.¹⁵ A jogszabály igazi *bukatóját* az iskolafenntartó intézmények számára a második cikkely tartalmazta. Ez kimondta, hogy az összes iskolai célt szolgáló épület (minden ingóságukkal/vagyontárgyukkal) – beleértve a tan- és adminisztratív személyzetnek, bentlakásoknak, étkezdéknek helyet adókat is – az első cikkely előírása alá esik. Ugyanide – az államosítandó javak közé – sorolta továbbá az iskolák fenntartását, támogatását szolgáló alapítványokat és egyéb iskolai, oktatási célokat szolgáló jövedelemforrásokat.¹⁶

1948 nyarán tehát az egyházi oktatásrendszer egyik pillanatról a másikra összeomlott. Az oktatói és iskolafenntartói jog megvonását tovább súlyosbította a teljes iskolai infrastruktúra államosítása. A hatalomnak ez a lépése azonban csak részben oldotta meg az eredeti célkitűzéseket, és egy parányi lehetőséget hagyott az egyházi nevelés számára azzal, hogy engedélyezte a gyermekek vallásos oktatását az egyház keretein belül. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy a nevelői munka az iskolából egy másik társadalmi közegbe, az egyházéba tevődött át, itt összpontosult – a hivatalos szocialista ideológiától eltérő világnézet és értékrend közvetítése tehát tovább folytatódott.

Vallásoktatás 1945–1965 között

(Az iskolán kívüli oktatás megszervezése) A vallásos/egyházi identitás megőrzésének legfontosabb tevékenységét 1948 után – a vallásos élet gerincét képező szertartások végzése mellett – a valláserkölcsei nevelés jelentette. Az oktatás kulcsfontosságú egyházépítő és identitásmegőrző szerepével a korabeli unitárius egyházvezetés teljes egészében tisztában volt. Bizonyíték erre, hogy – elsőként az összes felekezetek közül¹⁷ – azonnal reagált az államosítás által teremtett új helyzetre, és 1948. szeptember 16-án kibocsátott köriratában a

valláserkölcsi nevelést haladéktalan beindítását rendelte el,¹⁸ november 25-én pedig helyzetjelentést kért minden egyházközségtől erre vonatkozóan.¹⁹ 1949. január 20-án – a kérdést rendező szervezeti szabályzat elfogadásáig – ideiglenes jelleggel létrehozta az oktatást koordináló szerveit is, június 9-én pedig az egyházköri megbízottak bevonásával sor került a nevelési munka hiányosságainak és eredményeinek az első kiértékelésére.²⁰

A Nagy Nemzetgyűlés által 1949. június 1-jén elfogadott Szervezeti Szabályzat az oktatói tevékenység vezetését az egyház szervezeti felépítése szerint tagolt Valláserkölcsi Nevelési Bizottságra (VENB) bízta.²¹ A hierarchia csúcán a VENB központi szerve állt, ennek alárendeltségéhez tartoztak az egyes egyházkörök bizottságai. Utóbbiak jogosítványai rendkívül szerteága-zóak voltak. A központi utasítások gyakorlatba ültetése mellett hatáskörükbe tartozott az egyházközségekben folyó vallásoktatási munka ellenőrzése, irányítása, továbbképzők szervezése, segítségnyújtás, javaslatok és indítványok tétele a valláserkölcsi nevelésügyet érintő minden kérdésben.²² Tagjai kötelesek voltak helyszíni ellenőrzéseket tartani és az így szerzett tapasztalatokat kiértékelni, az esetlegesen felmerülő problémákat pedig orvosolni a havonta összehívott gyűléseken.²³ Egyházközségi szinten a valláserkölcsi nevelési munkát a lelkész irányítása alatt álló bizottságok látták el: fő feladatuk a nevelési munka megszervezése, ellenőrzése és irányítása volt.

Az egyházközségekben folyó oktatói munkáról a lelkész évenként két alkalommal volt köteles jelentést készíteni. Az elsőnek a tanév elején kellett elkészülnie, és az oktatás beindításának a körülményeiről kellett beszámolnia, a második a tanév lejárta után készült el, és az éves eredményekről szolgáltatott tájékoztatót egy, a központi bizottság által készített módszertan szerint. Az év végi összesítő jelentéseket az egyházközség közgyűlése megtárgyalta, majd kiértékelés és ellenőrzés céljából azt a körüli bizottságokhoz terjesztette fel. Ezen beérkező jelentések alapján összesítő kimutatásokat készítettek, és javaslataikkal együtt az egyházköri közgyűlések elé terjesztették véleményezés végett. Az összesített jelentéseket – a lelkészekével együtt – először az Egyházi Képviselő Tanácshoz (EKT), majd onnan a Főtanácshoz továbbították.²⁴ A főtanácshoz való felterjesztés előtt az EKT a jelentéseket véleményezés és javaslattétel céljából a központi bizottságnak adta ki.²⁵ Utóbbit az oktatás kérdéseinek megoldásában és a követendő irányvonal kijelölésében a körüli képviselők bevonásával évente megtartott központi VENB-értekezletek segítették.

1948 után a központi VENB a vallásoktatást hárompillérre tervezte meg: a hetente két-három alkalommal és eltérő korosztályok számára tartott *vallás-erkölcsi-nevelési órák* mellett létrehozták még az úgynevezett *szereket-otthon*²⁶ és a *nyári vasárnapi tanítás* (1950. július 27-től *konfirmáltak valláserkölcsi nevelése*) intézményét.²⁷ Előbbi a vasárnapi gyermek-istentiszteletek (*vasárnapi iskola*) helyében jött létre egyfajta kötetlen formájú vallásóráként (7–15 év közötti

korosztály), utóbbi pedig a konfirmáció utáni nemzedék (15–20 év közöttiek) vallásos identitásának erősítése céljából alakították meg. Mindhárom oktatási forma számára egyébként külön-külön tantervet dolgoztak ki, ennek előírásait azonban nem minden esetben tartották be a lelkészek.

Az államvezetés által foganatosított szigorításokig a valláserkölcsei-nevelési tanéveket minden alkalommal ünnepélyes keretek között nyitották meg és zárták be (ünnepi istentiszteletek), utóbbi alkalommal a gyülekezet nyilvánossága előtt a gyermekek kikérdezésére és jutalmazására is sor került. Fontos itt még megjegyezni, hogy ezek az alkalmak mindaddig, amíg megtartásukra sor kerülhetett, igen népszerűek voltak, és kiváló lehetőséget biztosítottak a vallásos oktatás népszerűsítésére. Az oktatás a központi VÉNB utasítása szerint ősszel (szeptemberben) vette kezdetét és májusban vagy júniusban ért véget. A növendékek beszervezését augusztusra irányozták elő, az esetleges gáncsok elhárítása véget pedig arra kérték a lelkészeket, hogy ahol „szükségesnek és lehetségesnek látják, a szülőktől megfelelő nyilatkozatot kérhetnek, mely szerint a szülő gyermekét vall[ás]er[kö]lcsei. nev[elés].-ben kívánja részesíteni”.²⁸ A szeretotthonok tevékenysége az EKT 1950. augusztus 20-án kelt körirata szerint „nem fejeződik be a rendes vallásórakkal, hanem a helyi lehetőségek szerint az egész évben folytatólagosan működik”.²⁹ A nyári vasárnapi iskolák működésének az ideje általában a nyári és téli hónapokra esett. 1950. július 27-én az EKT úgy rendelkezett, hogy a „konfirmáltak valláser[kö]lcsei. nev[elési]. idejének meghatározását a köri valláser[kö]lcsei. nev[elési]. bizottságok hatáskörébe utalja, a helyi körülményekre való figyelemmel”.³⁰

Az egyházi katekizáció egy sajátos – 1948 előtt is létező – formája a konfirmációra való felkészítés volt. A vallásoktatás iskolából való kiszorítása után a konfirmáció jelentősége megsokszorozódott az egyház szemszögéből nézve. Egyfelől korrigálni lehetett vele az addigra különböző okok miatt felhalmozódó esetleges nevelési hiányosságokat, másfelől az ünnepélyes keretek között és népes közönség előtt zajló konfirmáció szertartása kiváló eszköz és alkalom volt a vallásos identitás, lelki élményszerzés erősítéséhez, illetve elmélyítéséhez.³¹ Gellérd Imre megállapítása szerint a konfirmáció az a terület, ahol „egyházi életünk társ[adalm]-i presztízse szilárd talajon áll, s mely ennél a helyzetnél fogva nevelésügyünk egyik fontos támaszpontjaként szerepel”.³² A konfirmáció kiváló egyházépítő, identitáserősítő szerepéről számolt be Orbók Gyula csókfalvi lelkész is 1951. június 2-án írt jelentésében: „nemcsak az unitáriusok, hanem az egész falu népe jelen volt. Jellemző, hogy a szülők [az] iskolába járó gyermekeiket is magukkal hozták és a falu népe ünnepelt azon a napon.”³³ Az 1948/1949. évi valláserkölcsei nevelésről szóló jelentés szintén azt támasztja alá, hogy a konfirmáció intézménye kiváló lehetőséget kínált ahhoz, hogy az egyház eköré építhesse fel vallásoktatásának a gerincét: a „konfirmáláshoz [...] nagyon ragaszkodnak híveink és

növendékeink is, ezért a konfirmációra való előkészítésre nagyobb gondot kell fordítani”.³⁴

A szertartás népszerűsége egyébként a későbbikben sem csökkent, és az általunk vizsgált időszakban mindvégig központi szerepet játszott az egyes közösségek életében. A kolozsvári egyházkör 1961/1962. tanévről készült jelentésében ugyancsak arról olvashatunk, hogy a „növendékek és szülők nagy érdeklődést tanúsítottak a konfirmáció iránt és ezek a szertartások minden alkalommal szép ünnepséget és nagyszámú hallgatóság előtt zajlottak”.³⁵

(A megszervezés eredményessége és az azt befolyásoló háttértényezők) Az iskolán kívüli vallásoktatás első évéről (1948/1949) szóló központi VENB-jelentés nem tartalmazott számszerűen összesített statisztikai adatokat a gyermekek óralátogatási számarányáról. A beszámolóból kihámozható információk szerint az első esztendő eredményei egyházkörönként igen eltérő képet mutattak: így például a kolozsdobokai egyházkör jónak minősített eredményével szemben az aranyodtordai egyházkör teljesítményét gyengének értékelték. Ettől függetlenül az egyházközségi jelentéseket összesítő körü nevelésügyi előadók közül néhányan úgy nyilatkoztak, hogy a felmerülő nehézségek ellenére biztató jeleket észleltek a beindított oktatás területén. Gellérd Imre szerint „az új helyzetnek kezdetben csak a negatív eredményeit láttuk. S ez a körülmény borúlátásra, sőt elkeseredésre adott alkalmat. Később azonban pozitív eredményeket is kezdtünk felfedezni benne s ma már ott tartunk, hogy közülünk sokan egyenesen előnyösnek fogják fel nevelésügyünk új helyzetét.”³⁶ A Gellérd által említett pozitív jelenségről Lőrinczi László előadó is említést tett jelentésében. Vallomása szerint ő arra számított, hogy az államosítással előállt váltás visszaesést fog eredményezni, ezzel szemben azonban a hozzá beérkező jelentések azt tükrözik, hogy a „helyzet legtöbb helyen csak külső körülményeiben változott, lényegében nem. Vallásenk[ölcsi] nevelés terén a tanácstermekben, lelkészi irodákba, templomokban épen olyan munka folyt, mint azelőtt az iskolákban. Sőt a baróti lelkész a[tya]fia (amellyel ő nem áll egyedül) az iskoláktól különválasztott vallásenk[ölcsi] nev[elés] órákon sokkal bensőségesebb kapcsolat fejlődik ki, a lelkész és a növendékek között. Fődolog az, hogy a változás nem csüggedés[t], hanem lelkesedést váltott ki, nemcsak a nevelőkből, hanem sok helyen a növendékekből és hívekből is.”³⁷ Derúlátón nyilatkozott a jövő kilátásait tekintve Nagy Ferenc előadó is. Úgy vélekedett, hogy ha következetesek és kitartóak maradnak, akkor „nyugodt lélekkel fordulhatunk a jövő felé, mert ezekben feltűnnek a múltból csiholt értékeink.”³⁸

A fentiekben ismertetett optimista előrejelzéseket véleményünk szerint az 1949/1950. tanévre vonatkozó számadatok is alátámasztják. Miként az 1. táblázatból is láthatjuk, egyes egyházkörökben sikerült egészen jónak minősíthető eredményeket elérni a vallásoktatásban részesült gyermekek számarányának tekintetében.

1. táblázat
Helyzetkép az 1949/1951. évi valláserkölcsi nevelésről

Sorszám	Egyházkör	VEN-ben részesültek		VEN-ben nem részesültek		Tankötelesek száma összesen	Megjegyzés
		Létszám	%	Létszám	%		
1.	Aranyostorda	-	-	-	-	-	adathiány miatt nem készült kimutatás
2.	Felsőfehér	446	88	63	12	507	-
3.	Háromszék	552	77	168	23	720	-
4.	Kolozsdobokai	529	74	183	26	712	-
5.	Küküllői	504	82	106	18	610	-
6.	Maros	-	-	-	-	-	adathiány miatt nem készült kimutatás
7.	Székelykeresztúr	-	85	-	15	-	pontatlan adatok miatt nem készült kimutatás
8.	Udvarhely	1394	78	378	22	1772	-

Forrás: MUEGylvt. Nb. 34/651/1950.; Uo. Nb. 34a/777/1950.

2. táblázat
Helyzetkép az 1950/1951. és 1956/1957. közötti tanévek valláserkölcsi nevelésről

Tanév	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Gyermekek száma	8345	8101	7785	7481	7062	7070	7039
Beszervezettek száma	6529 (74%)	6210 (76%)	7009 (90%)	6599 (88%)	6459 (91%)	6442 (93%)	6603 (93%)
Minősítettek száma	-	5736 (70%)	6582 (84%)	6598 (88%)	-	-	-

Forrás: MUEGylvt. Nb. 135/749/1954.; Uo. Nb. 218/549/1956; Uo. Nb. 271/688/1957.

Adataink szerint ez a jónak mondható részvételi arány az ötvenes években állandósult, és a vallásoktatásra szervezett gyermekeknek számaránya mindvégig egy megfelelőnek mondható sávban mozgott. Ez a tendencia – látni fogjuk – az évtized utolsó harmadában kedvezőtlen irányba fordult, összességében azonban kijelenthető, hogy az oktatás megreformálása folyamán

felmerült nehézségeket az egyház kellő hatékonysággal tudta elhárítani, és már a kezdetekkor megfelelő mértékben tudta mozgósítani a rendelkezésére álló eszközöket (2. táblázat). (A táblázatban feltüntetett keretszámok közötti 1306 fős különbségre semmiféle utalást nem találtunk forrásaink között. Az egyetlen elfogadható választ erre a jelenségre a háború alatt és után beállt negatív demográfiai folyamatokban kereshetjük.)

Az óralátogatást befolyásoló háttértényezőkkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy azok nagyon sokrétűek voltak: hatósági beavatkozás, köri és egyházközségi bizottságok munkájának hatékonysága és minősége, a lelkész személye, infrastrukturális viszonyok, adottságok, a szülők viszonyulása, a lelkészi állások betöltésének kérdése.

Hasonló faktorok játszottak közre az oktatás minőségének és hatékonyságának alakulásában is. A gátló tényezők közül mindenekelőtt a hiányos infrastruktúrát kell kiemelni, az iskolák, művelődési házak államosítása ugyanis az egyházközségek többségét megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy alkalmas helyiséget tudjanak biztosítani a nevelői tevékenységnek. Ott, ahol az egyházközség nem rendelkezett megfelelő teremmel, az oktatást a templomban, a paplakon vagy a lelkészi irodákban tartották. A tüzelőanyag hiánya azonban még így is sok helyen oda vezetett, hogy a téli időszakban szüneteltetni kellett ezt a fajta tevékenységet.³⁹ A korai időszakban krónikusnak mondható tüzelőanyag-problémát a későbbiekben sem sikerült mindenhol orvosolni: a marosi egyházkör 1958/1959. tanévéről szóló jelentésében például még mindig azt olvashatjuk, hogy ez sok egyházközségben továbbra is komoly fennakadásokat okozott az oktatói munkában.⁴⁰ Hasonló helyzetet regisztrálhatunk a tantermek tekintetében is. Volt, ahol sikerült megfelelő helyiséget kialakítani, azonban sok egyházközség számára a későbbiekben is áthághatatlan akadályt jelentett e kérdés megfelelő rendezése.⁴¹ A minőségi oktatás rovására ment továbbá, hogy sok egyházközség nem rendelkezett sem megfelelő szemléltető eszközökkel, berendezéssel, sem pedig elegendő tankönyvvel és énekeskönyvvel. A zavartalan munkát azonban olyan prózai okok is akadályozták, mint a „téli ruhátlanság”, vagy pedig a növendékek más településekre történő ingázása, iskolai elfoglaltsága.⁴²

Forrásaink szerint az ötvenes évek második felében sikerült javítani az infrastrukturális hiányosságokon: egyes egyházközségekben például külön – szemléltetőeszközökkel ellátott – tantermek épültek annak érdekében, hogy az oktatói tevékenység ideális feltételek között folyhasson.

A legszámottevőbb és végső soron leküzdhetetlen problémát az állandó jelleggel, de eltérő erősséggel jelentkező és általánosnak mondható hatósági gáncsoskodás, illetve ellenpropaganda okozta. Az 1948/1949. tanévról készült összesítő jelentés adatai szerint az állami szervek már az indulás pillanatában akadályokat gördítettek az iskolán kívül folyó vallásoktatás elé. Az egyház nevelői munkáját kezdetben az állami iskolák segítségével próbálták

semlegesíteni. Az alkalmazott módszerek kétfélek voltak: alternatív és kötelezővé tett programok szervezése az iskolakötelesek számára, valamint az óralátogató gyermekek megfenyítése és eltiltása a vallásórákon való részvételtől.⁴³

(*A hatalom tényezője és viszonyulása a vallásoktatáshoz*) Az állami szervek egyházi vallásoktatásra irányított nyomásgyakorlásában három nagyobb szakasz különíthető el. Az első periódus 1948-cal indult és 1952-ig tartott: fő sajátossága a fokozódó hatósági akadályoztatás volt.⁴⁴ 1950. augusztus 3-án Gellérd Imre a székeskeresztúri egyházkör valláserkölcsi nevelési munkájáról írt jelentésében a következőket vetette papírra: „A nevelői év folyamán a munkát több e[gyház]k[özség] megszakította. Ezek közül 4 indokolt, 2 indokolatlan volt. *A nevelőmunka félbeszakadása a múlt évhez képest gyakoribb és tartósabb volt.*”⁴⁵ November 25-én Gombási László petrozsényi lelkész ugyancsak arról tájékoztatta esperesét, hogy az előző évhez viszonyítva „sokkal nagyobb akadályok vannak”.⁴⁶ Az 1951/1952. tanévről beszámoló marosi köri jelentés szerint a „körülmények megnehezédése nem tette lehetővé, hogy mint a múlt évben, így ez évben is minta-bemutatókat tartsunk v[allás]e[rkölcsi] n[evelési] óra vagy SzO [szeretet-otthon] keretében”.⁴⁷ 1952. június 15-én Péter Ödön bözödújfalusi lelkész szintén azzal indította jelentését, hogy az oktatás „az előző tanévben észlelt nehézségekkel fokozottabban hátráltatta tervezett s jobb sikerre irányuló működésünket”.⁴⁸ A vallásoktatásra egyre nagyobb súllyal nehezedő nyomást meggyőzően igazolta Gellérd Imrének az EKT-hoz intézett 1952. június 16-i levele is. Ebben paptársai nevében arra kérte az EKT-t, hogy a szervezeti szabályzatra hivatkozva küldjön minden egyes lelkésznek egy olyan leíratot, amelyben a következők vannak rögzítve: az oktatást minden lelkésznek kötelessége elindítani, a vallásoktatás a szervezeti szabályzat szerint törvényes, az addig megjelent összes vallásoktatásra vonatkozó egyházi rendelkezés érvényben van. „Helyzetünk – érvelt Gellérd – sürgősen megkívánja, hogy egy egészen új keletű rendelkezésre hivatkozassunk. A Sz[ervezeti] Sz[abályzat]-ra való utalással ugyanis nem vagyunk képesek konfliktuózus [!] helyzeteket megoldani. E leírat nélkül egyházközségeink v[allás]e[rkölcsi]n[evelési] munkája teljesen lehetetlenné válik, amiért is ismételten kérem EK Tanácsunkat, szíveskedjék azt minél sürgősebben megküldeni.”⁴⁹ 1952-ben tehát az oktatásügy helyzete már annyira megromlott, hogy a lelkészek jelentős része olyan leíratnak a kibocsátását kérvényezte, amellyel igazolni tudják magukat az illetékes szervek előtt, hogy a vallásórák megtartására hivatalbeli kötelességük – arról az egyház törvényei rendelkeznek.

A vallásos nevelés visszaszorítására indított hadjárat első szakasza 1952 végén tetőzött, és az órák számának drasztikus csökkentésében csúcspontot ki. Forrásaink szerint az 1952. július 2. és 3. között a vallásügyi miniszterrel

folytatott bukaresti tárgyalásain Kiss Elek püspök arról igyekezett meggyőzni beszélgetőpartnerét, hogy a szervezeti szabályzat által előírt vallásoktatási kötelezettségeiknek csak abban az esetben tudnak eleget tenni a lelkészek, ha hetente legalább két alkalommal lehetőségük adódik találkozni a gyermekekkel.⁵⁰ Egy október 8-án keltezett körlevél szerint a püspök tárgyalásai eredménytelenül zárultak, a leirat ugyanis úgy rendelkezett, hogy a szokásos vallástanítás „minden esetben vasárnap eszközlendő”.⁵¹ Fent megidézett adatainkból arra következtethetünk, hogy 1952-ben a hatalom elérkezettnek látta az időt arra, hogy az egész hétre kiterjedő nevelői munkát egyetlen napra (vasárnapra) korlátozza. Álláspontja a későbbiekben azonban némileg enyhült, az 1952/1953. tanévtől kezdve a vallásórák tartásának idejét két napban szabta meg: szombat és vasárnap.

A negyvenes és ötvenes évek fordulóján tapasztalt fokozott hatósági nyomást és megszorítást 1953 után egy enyhébb, csendesebb időszak követte. Információink szerint ebben az időintervallumban megritkultak az oktatási munka akadályozására irányuló beavatkozások,⁵² a nevelői munkafolyamat megszervezésében és működtetésében kulcsszerepet játszó körök nevelésügyi bizottságok ellenőrző és iránymutató tevékenységüket aránylag zavartalan körülmények között végezheték; ez volt az a periódus, amikor több egyházkör is fejlődésről számolt be,⁵³ és amikor egy gyermeklap kiadásának az ötlete is felvetődött.⁵⁴

Ezt a mintegy félévtizedes nyugalmi periódust az ötvenes évek végén egy újabb megszorításokat tartalmazó időszak követte. Bako Laurentiu informátor 1958. október 3-i jelentése szerint Gellérd Imre arról számolt be a székelykeresztúri egyházkör lelkészi értekezletén jelenlevőknek, hogy a községi néptanács kíséretében két ismeretlen személy kereste meg, és felszólították, hogy „fejezze be az egyházközségben végzett vallásoktatói tevékenységet”.⁵⁵ Egy esztendővel később – a kör nevelésügyi előadójának minőségében – pedig már arra figyelmeztette lelkész kollégáit, hogy a vallásoktatásnál ragaszkodjanak a kapott rendelkezések, törvények előírásaihoz, és az órákkal ne zavarják az állami iskolák tevékenységét.⁵⁶ A megváltozott körülményekre és az egyház mozgásterének a beszűkülésére lehet következtetni a kolozsvári egyházkör nevelésügyi bizottságának azon megállapításából is, miszerint az 1958/1959. tanévben az oktatás „nagy nehézségekkel küszködött s messze alatta maradt az előző évek színvonalának”.⁵⁷

A pártvezetés által az ötvenes évek végén elindított második támadási hullám a vallásoktatás szervezeti szétzúzására összpontosított. Az Egyházi Képviselő Tanács 1960. április 30-án kelt köriratában ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „felhívjuk lelkész a[tya]fiait [...] arra, hogy a katekizációs munka végzésénél kerüljenek minden iskolai módszert, ne készítsenek iskolás [!] munkatervet, katalógust, ne tartsanak vizsgát és mellőzzék a növendék jutalmazását, mindezek a módszerek csak az állami okta-

tásban – amely kötelező – vannak megengedve”.⁵⁸ Ezek a pártutasításra fogantatott megszorító intézkedések Zoltán Sándor humoródszentmártoni lelkész szerint a valláserkölcsi nevelési munka hanyatlásához vezettek, mivel az osztályozás, a vizsga és a jutalmazás „mind eszközei voltak a gyermek szorgalma serkentésének”. A munkaeszközök és módszerek korlátozása mellett, úgy tűnik, tovább szűkült a vallásoktatásra szánható alkalmaknak az ideje is. A lelkész szerint mindezt úgy tudták elérni, hogy a gyermekek számára éppen a vallásórák idejére szerveztek rá különféle rendezvényeket, programokat.⁵⁹

A hatvanas évek elejére igencsak megszigorodott viszonyokról több forrásunk is beszámolt. Az ezekből kibontakozó összkép alapján kijelenthető, hogy az addig szervezettnek mondható egyházi vallásoktatás a fokozott hatósági nyomásra a szétbomlás, leépülés szakaszába lépett. 1962. február elsején kelt levelében Zoltán Sándor a következő helyzetképet vázolta fel az egyházközségben uralkodó állapotokról: az első és második osztály tanítója megtiltotta tanítványainak a hittanórák látogatását. Ennek eredményeként az első osztályos gyermekek egyáltalán nem, a harmadik osztályosok pedig csak szórványosan járnak az órákra; a résztvevőket megbüntetik és megfenygetik. Január 29-én a helyi néptanács szóban arról tájékoztatta, hogy a templomon kívül egyetlen más helyiségben sem tarthat vallásórákat. „Viszont a templomban menéstől – zárta Zoltán a beszámolóját – az iskolásokat a tantestület tagjai állandóan tiltják, s akik templomba mennek, kérdésre vonják, megtorlásokkal fenyegetik.”⁶⁰ A rendkívül kedvezőtlené vált viszonyokat Szász Dénes székelyudvarhelyi egyházköri esperes is megerősítette. A Zoltán jelentését az EKT-hoz felterjesztő levelében úgy nyilatkozott, hogy a Humoródszentmártonban „vázolt álláspont kezd egyre inkább általánossá lenni, s ilyen szempontból is a lelkész szerepköre kezd a zéróra redukálódni”.⁶¹ A vallásoktatás és egyáltalán a vallásos jellegű tevékenységek elszigetelésének és háttérbeszorításának törekvéséről Török Mihály székelyderzsi és Gyulai Árpád korondi lelkészek beszámolóiban is olvashatunk. 1962, illetve 1963 novemberében írt tájékoztatóikból ugyancsak az a tendencia következtethető ki, hogy a hatvanas évek elejére a hatalom a lelkész vallásos tevékenységének egyetlen legitim színterét a templomra redukálta.⁶²

(A társadalom/hívek viszonyulása a vallásoktatáshoz) Feltevődik a kérdés, hogy az állami szervek beavatkozása befolyásolta-e, és ha igen, milyen mértékben az egyházközségekben zajló nevelői tevékenységet. Az első kérdésünkre a válasz csakis az egyértelmű igen lehet. A hatóságok korlátozó akciói közvetlen kihatással voltak és negatívan érintették a vallásos életnek ezt a meghatározó szegmensét. Információink szerint a negyvenes és ötvenes évek fordulóján intenzívebbé tett nyomásgyakorlás eredményei azonnal megmutatkoztak ott, ahol azokat következetesen érvényesítették. Így például a há-

romszéki egyházkörben az állami szervek fellépésének következményeként az 1949/1950. tanév teljesítménye elmaradt az előző éviétől.⁶³ Gellérd Imre 1950. augusztus 3-án készített összesítő jelentésének megállapítása szintén alátámasztja a beavatkozás és az oktatói munka eredményessége közötti ok-okozati összefüggést. „A világnézeti meggyőződésből és szervezeti akadályok miatti hiányzók arányszáma – írta – lényegesen növekedett.” Ugyanitt azonban azt is megjegyezte, hogy „mindazon lelkészeknek, akik a helyi »gánccsokkodásokkal« a törvények keretein belül szembeszálltak és a vallásórák megtartásáért küzdöttek, semmi bajuk nem lett a mai napig”⁶⁴ A lelkészi magatartás meghatározó szerepét – a vallásórák számának korlátozása kapcsán – a központi nevelésügyi bizottság szintén kiemelte. Gellérdhez hasonlóan úgy vélekedtek, hogy ott, ahol a lelkész és az egyházköri bizottság tagjai hivatásszerűen viszonyultak a nevelés kérdéséhez, nem történt visszaesés, és megtalálták azokat a módszereket, amelyek segítségével megfelelő módon tudták kezelni az új viszonyok által teremtett problémákat.⁶⁵ A későbbiekben ez a helyzet lényeges változást szenvedett. Az ötvenes évek végén az egyházat is elérő letartóztatási hullám arra ösztönzött mindenkit, hogy szigorúan ragaszkodjon a pártvezetés által diktált azon feltételekhez, amelyek 1960-ban lényegében a szervezett vallásoktatás kereteinek széthullásához vezettek. A templomra és két napra redukált, teljesen opcionálissá tett vallásoktatás feltételeinek lelkészek általi következetes betartása a katekizációs munka elcsökevényesedését vonta maga után: csökkent az órákat látogató gyermekek száma, a központi és egyházköri nevelésügyi bizottságok szerepe formálissá vált, a különféle módszerekkel dolgozó oktatási formák egymásba olvadtak, megszűnt az a párhuzamosságot képező szervezett pedagógiai munka, amely magában foglalta mindazokat a módszereket és eszközöket, melyeket az állami oktatásügy is alkalmazott. A hanyatlás egyértelmű jelei a jelentések szintjén is markánsan megmutatkoztak. Az 1959/1960. tanévvel kezdődően eltűntek a több oldalra kiterjedő, infrastruktúrára, ügyvitelre, oktatói munka kiértékelésére vonatkozó részletes, számadatokkal dokumentált kimutatások, de nincsenek információink a köri nevelésügyi bizottságok addig folytatott szervező, ellenőrző és irányító munkájáról sem.

A szülők vallásórákhoz való viszonyulását illetően kijelenthetjük, hogy azoknak döntő többsége támogatta gyermekeik vallásos nevelését. Nagy Béla aranyostordai köri nevelésügyi előadó szerint „általában megállapítható, hogy híveink nagyobb %-a gyermekeit vallásérkölcsi nevelésben kívánja részesíteni, mindannak ellenére, hogy némely helyen az alkotmánytörvény rendelkezésének kimondott lehetősége ellenére sem részesülhettek a gyermekek vallásérkölcsi nevelésben. [...] A konfirmáláshoz pedig nagyon ragaszkodnak híveink és a növendékek is [...]”⁶⁶ Lőrinczi László háromszéki köri előadó szerint a változás „nem csüggedés[t], hanem lelkesedést váltott ki, nemcsak a nevelőkből, hanem sok helyen a növendékekből és hívekből is.

[...] Záróünnepélyeken elhangzott beszédekben több helyen történt utalás arra, hogy ez a változott helyzet nemcsak a lelkészeknek, s még nem is csak a növendékeknek, de különösképpen a szülőknek is megváltoztatta a válásos neveléshez való viszonyát. Azt kérdezte egyik vizsgabiztos (aki szülő is): »Vajon megéreztük-e, hogy gyermekink valláserkölcsei nevelésének fontos munkájából ezután nagyobb részt kell vállalnunk?«⁶⁷ Sebe Ferenc kolozsdobokai előadó szerint a vallásoktatás iskolából való kikerülése után döbrentek rá igazán arra, hogy az „minden más munkánál elsőrendűbb, életkérdésünké vált, sikerén vagy sikertelenségén életünk vagy pusztulásunk múlik. E meglátás megrendítő élményszerűsége valóban komoly eredménynek könyvelhető el, mert nem csak mi érezzük ezt, az egyház hivatalos vezetői és nevelői, hanem így éreznek a szülők és a gyermekek maguk is.»⁶⁸ Gellérd Imrének a székelykeresztúri körben beindított oktatási munkáról készített jelentése szerint az 1951/1952. tanév egyik legnagyobb pozitívuma az, hogy a „szülők érdeklődése v[allás]e[rkölcsi]n[evelési] ügyünk iránt rendkívül nagy”.⁶⁹ 1952. augusztus 6-án írt egyházköri jelentésében az olvashatjuk, hogy a „növendékek a szülők egyenes kérésére és utasítására olyankor, amikor iskolai elfoglaltságuk nem volt, részt vettek a katekizáción”.⁷⁰ 1956. szeptember 15-én keltezett beszámolójában pedig arról írt, hogy előfordult olyan eset is, amikor a „lelkész nem végezte elég pontosan a v[allás]e[rkölcsi]n[evelési] munkát s a hívei elfordultak tőle, sőt keményen kifakadtak ellene, követelve a v[allás]e[rkölcsi]n[evelési] munka azonnali beszerzését.” Ugyanitt még megjegyezte, hogy bár a gyermekek iskolai elfoglaltsága miatt a templomlátogatás terén hiányosságok vannak, a szülők „mindent megtesznek gyermekeik istentisztelet-látogatásának a fokozása érdekében”⁷¹

Természetesen akadtak negatív példák is. A háromszéki egyházkör előadója az oktatást gátló tényezők közé sorolta például a szülők hanyagságát, közönyét, nemtörődömségét;⁷² azonban összességében azt mondhatjuk, hogy a kérdéshez való pozitív viszonyulás messze felülmúlta a passzív magatartásmódot. Sebe jegyzi meg egyik jelentésében, hogy a keblitanács (presbitérium) és a szülők bevonására indított kezdeményezés, két esettől eltekintve, jó eredményekkel indult a kolozsdobokai egyházkörben.⁷³ A szülők pozitív magatartásáról a Securitate területi szervei is említést tettek. A székelykeresztúri iroda 1948. december 27-i jelentése szerint a lakosság, és annak különösen a tehetősebb rétege kedvezőtlenül kommentálta a tanügyi reformot azt állítva, hogy ez az intézkedés a lakosság elpogányosodásához fog vezetni, amely így könnyen befolyásolható és manipulálható lesz a rendszer által.⁷⁴

(A szeretet-otthon [SzO] és a nyári vasárnapi tanítás) Ellentétben a hittanórákkal, a lelkésztársadalomnak egy jelentős része kevesebb energiát fordított az SzO és a nyári vasárnapi tanítás megszervezésére és működtetésére.⁷⁵

A rendelkezésünkre álló – meglehetősen pontatlan – adatok alapján végzett számításaink szerint az 1948/1949. tanévben az egyházközségek 67%-ában sikerült beindítani az SzO-t. Ha azonban ebből kivonjuk az alkalmasszerűen működő szeretet-otthonok számát, akkor eredményesség szempontjából egy viszonylag gyengének mondható 57%-os végeredményt könyvelhetünk el (3. táblázat).

3. táblázat

Kimutatás a szeretet-otthonokról az 1948/1949. tanévben

Sorszám	Egyházkör	Egyházközségek száma	Rendszeresen működött	Alkalmasszerű / szervezés alatt	Nem működött
1.	aranyostordai	18 (20)	8	-	10
2.	felsőfehéri	9	3	4	2
3.	háromszéki	10	8	-	2
4.	kolozs-dobokai	7	7	-	
5.	küküllői	11	8	-	3
6.	marosi	14 (13)	9	-	5
7.	székelykeresztúri	26 (30)	16	-	10
8.	udvarhelyi	19	7	7	5
Összesen	8	114	66 (57,89%)	11 (9,64%)	37 (32,45%)

Forrás: Nb. 29/1030/1949.⁷⁶

4. táblázat

Kimutatás a szeretet-otthonokról az 1951/1952. tanévben

Sorszám	Egyházkör	Egyházközségek száma	Szervezetten működött	Alkalmasszerű / szervezés alatt	Nem működött
1.	kolozsvári	19	3	12	4
2.	küküllői	15	6	4	5
3.	marosi	13	8	1	4
4.	nagyszebeni	15	6	8	1
5.	sepsiszentgyörgyi	15	9	4	2
6.	székelykeresztúri	18	8	5	5
7.	udvarhelyi	18	10	8	-
Összesen	7	113	50 (44,24%)	42 (37,16%)	21 (18,58%)

Forrás: MUEGylvt. Nb. 100/530/1952.

Az 1951/1952. tanévre vonatkozó adatok szerint az indulás időszakához viszonyítva az SzO-k szervezésének területén pozitív előrelépés történt az ötvenek évek első felében. Ugyanakkor egy ambivalensnek mondható kibontakozással is szembesülhetünk, hiszen miközben a megszervezett szeretet-otthonok száma összességében növekedett, addig a rendszeresen működőké 14%-os visszaesést produkált (4. táblázat).

Az 1952-es óraszámcsökkentés roppant kedvezőtlenül érintette az SzO felfelé ívelő intézményét. A vallásórák hétvégére korlátozása választás elé állította a lelkészeket, akik pedig a hittanórák mellett tették le voksukat. A szeretet-otthonok látványos hanyatlását és kiszorulását az egyház oktatás-rendszeréből a központi nevelésügyi bizottság 1953 augusztusában össze-sített adatai is megerősítették. Ezek szerint a rendszeresen működő SzO-k száma 1953-ban 60%-kal volt kevesebb az előző évinél (5. táblázat).

5. táblázat

Kimutatás a szeretet-otthonokról: 1950/1951., 1951/1952., 1952/1953. tanévek

Év	1951	1952	1953	Csökkenés 1952 és 1953 között (%)
Rendszeresen működő	35	50	30	60%
Összesen (szervezeten és alaklomszerűen)	96	92	84	9%

Forrás: MUEGylvt. Nb. 116/781/1953.

Az 1952-ben elindult negatív tendencia 1954-ben is folytatódott, a központi nevelésügyi bizottság szeptemberi évértékelője szerint az SzO „nemcsak jelentéseinkből, de v[allás]e[erkölcsi]n[evelési] életünkéből is eltűnt”.⁷⁷ A helyzet a későbbiekben sem alakult kedvezően, az 1955. évi összesítő jelentésben azt olvashatjuk, hogy a kényszerítő körülményeik miatt beállt törést még nem sikerült kiigazítaniuk, a beküldött adatok nagyon szórványosak, három egyházkör pedig említést sem tett az intézményről.⁷⁸

A pozitív fordulat az SzO-k területén 1956-ban következett be. Az erről az évről beszolgáltatók szerint ekkor az egyházközségek 73%-ában működött rendszeresen vagy alkalmasszerűen szeretet-otthon.⁷⁹ Valamivel jobb eredményt sikerült elérni a következő esztendő során, amikor is a működő SzO-k száma 81%-ra ugrott.⁸⁰ Fontos azonban kiemelni, hogy a két év közötti pozitív különbséget elsősorban az alkalmasszerűen működő SzO-k eredményezték: az 1956. évi 36%-ról 1957-re 43%-ra növekedett ezeknek a száma. Szemben ezzel a rendszeresen működők szempontjából mindössze 1%-os emelkedést könyvelhettek el (1956-ban 37%, 1957-ben 38%). 1958-ban a működő SzO-k száma a nevelésügyi bizottság összesítése szerint elérte a 90%-ot. A pontatlanul fogalmazó jelentésből azonban arra lehet következtetni, hogy

ezek csak alkalomszerűen működtek.⁸¹ A későbbi időszakban készült jelentések már nem tartalmaztak semmiféle információt az SzO-ra vonatkozóan, ami azt jelzi, hogy az ötvenes évek végén ez az oktatási intézmény kikerült az egyház nevelési munkaeszközei, munkamódszerei közül.

A három oktatási forma közül a legkisebb szervezettség a nyári vasárnapi oktatás esetében mutatható ki. Forrásaink szerint ennek háttérében egyfelől az állami szervek tevékenysége, másfelől pedig a hiányos szervezési munka állt. A meghatározónak azonban mindenekelőtt mégis az előbbi által generált körülmények bizonyultak. Mivel a nyári vasárnapi tanítás azt a tizennégy éven felüli korosztályt célozta meg, amelyre az ifjómunkás-szervezetek is igényt tartottak, az egyháznak ez a tevékenysége magára vonta a hatóságok figyelmét, és azt ellenintézkedések fogantatására sarkallta (kulturális és sporttevékenységek szervezése).⁸²

A nyári vasárnapi tanítás a számszerű adatok hiányossága miatt inkább a tendencia szintjén követhető nyomon. A rendelkezésünkre álló információk szerint a vasárnapi tanítás szervezettség tekintetében már az indulás pillanatában alulmaradt a hittanórákkal és SzO-kal szemben (6. táblázat).

6. táblázat
Nyári vasárnapi tanítás 1948/1949. tanévről

Sorszám	Egyházkör	Egyházközségek száma	Működött	Alkalomszerű / szervezés alatt	Nem működött
1.	aranyostordai	20	-	-	20
2.	felsőfehéri*	7	7	-	-
3.	háromszéki	10	-	-	10
4.	kolozs-dobokai	7	4	-	3
5.	küküllői**	11	5	-	6
6.	marosi	14	8	-	6
7.	székelykeresztúri	23	21	-	2
8.	udvarhelyi	19	17	-	2
Összesen	8	111	62 (55,58%)	-	49 (44,14%)

Forrás: MUEGylvt. Nb. 29/1030/1949.

* A felsőfehéri egyházkörben 9 helyett 7 egyházközséget, a marosiban 13 helyett 14 egyházközséget, a székelykeresztúriban pedig 30 helyett 23 egyházközséget tüntetett fel e jelentés.

** A többi 6 egyházközségből nem érkezett be adat, ami arra utal, hogy ezekben sem működött a vasárnapi oktatás.

A későbbi utalások azt sejtetik, hogy a közepesnek mondható kezdést nem követte semmiféle továbbfejlődési tendencia, az elkövetkező néhány esztendőben ugyanis még annyi adat sem érkezett be a központi nevelésügyi bizottsághoz, hogy abból egy általános következtetést tudjanak levonni a maguk számára. Az 1952/1953. tanévről szóló kiértékelőben például az áll, hogy bár fejlődés tapasztalható a vasárnapi tanítás területén, mégsem rendelkeznek még elegendő adattal ahhoz, hogy átfogó és megbízható helyzetképet alakíthassanak ki maguknak az egyes egyházközségekben folyó ilyen irányú munkáról.⁸³ Az ötvenes évek közepéig tovább romlott ez az állapot: az 1954/1955. tanévben a 113 egyházközségből mindössze 44-ben, azaz csupán 38,93%-ukban működött vasárnapi tanítás.⁸⁴

A több mint félévtizedes visszaesést egy látványos növekedés követte. 1955/1956-ban a vasárnapi tanítást tartó egyházközségek száma 68%-ra ugrott.⁸⁵ A következő esztendőben ez az arány nagyjából állandósult. A központi nevelésügyi bizottság összesítője szerint 1955/1956-ban az egyházközségek 70%-ában tartottak vasárnapi tanítást. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a meglehetősen magas mutatók ellenére a vasárnapi tanítás távolról sem működött megfelelő hatékonysággal, ugyanis miképpen az összesítő jelentések is megemlítik, a konfirmáltak oktatására szánt idő a nyári hónapokra korlátozódott és a legtöbb egyházközségben minimális óraszámmal tartattak meg.⁸⁶

Az ötvenes évek végén a nyári vasárnapi tanítás az SzO-hoz hasonló sorsra jutott. Ettől az időponttól kezdve a vallásoktatásról szóló jelentésekben már semmiféle információt nem találunk az intézményre vonatkozóan. Összegezve tehát ebben az esetben ugyancsak kijelenthetjük, hogy egyévtizedes működés után a vasárnapi tanítás is az államszocializmus homogenizáló áldozatává vált és eltűnt a történelem süllyesztőjében.

Forrásaink tanúsága szerint az egyházvezetés minden eszközt, illetve módszert megragadott ahhoz, hogy a vallásoktatás hatékony és zavartalan működéséhez megfelelő körülményeket és feltételeket tudjon biztosítani. Továbbképzőket szervezett a lelkészek számára,⁸⁷ igyekezett a hiányzó valálaskönyvek újranyomatásához az engedélyeket beszerezni, a megfelelő kiadványokkal a tanuló diákokat ellátni (imakönyv, énekeskönyv, katekézis, jutalomkönyvek, ügyvitelhez szükséges nyilvántartási naplók)⁸⁸ és megfelelő tanácsokkal kiszolgálni az egyházköri nevelésügyi bizottságokat. A *helyi* vagy *sajátos* körülmények okozta nehézségek áthidalása miatt a konfirmáltak részére előírt valláserkölcsi nevelés időpontjának a megállapítását átutalta a körüli bizottságok hatáskörébe, az oktatásra szánt tematika tekintetében pedig figyelembe vette annak az erre vonatkozó javaslatait.⁸⁹ Hasonló nyitott magatartást tanúsított a SzO-k tekintetében is: ezeknek munkaprogramját a körüli bizottságok a lelkészi értekezletek keretében állapíthatták meg, akárcsak a szeretet-otthonok népszerűsítésére, megszervezésére és működtetésére al-

kalmazandó módszereket is.⁹⁰ A nevelői munka színvonalának emelése érdekében a központ mellett a körbi bizottságok is komoly erőfeszítéseket tettek: továbbképzőket tartottak, útmutató körleveleket bocsátottak ki, szemléltető anyaggal, tan- és műsortervekkel látták el az egyházközségeket, segítettek a szervezői munkában, mintatanításokat mutattak be a lelkészek számára, pályázatot hirdettek illusztrációkra alkalmas irodalmi munkák írására.⁹¹

Az óralátogatók számának növelésére, a növendékek beszerzésére több módon is kísérletet tettek egyházközségi szinten. A legáltalánosabban a szülői értekezletet, valamint a szószékről elhangzó felhívásokat alkalmazták. Nagyon sok helyen azonban a lelkész és a helyi nevelésügyi bizottság tagjai személyesen is eljártak a szülőkhöz. Kolozsváron a teológusokat is bevonták a toborzómunkába, ugyanitt szórólapokat is készítettek a gyermekek hatékonyabb bevonása érdekében. A félévi és év végi érdemjegyek, jutalomkönyvek osztása, versenyek szervezése ugyancsak ezt a célt szolgálta. Adatunk van arra vonatkozóan is, hogy a lelkész a szülőknél is próbált vallásórákat tartani (Bihar).⁹² Az órák vonzóvá tétele érdekében igyekeztek megfelelő tantermet kialakítani és azokat korszerű, nevelésre alkalmas szemléltetőeszközökkel, pedagógiai tananyagokkal ellátni.⁹³ A vallásoktatást népszerűsítő módszerek egyik leghatékonyabb eszközét a mintatanításokkal, előadásokkal és szülői értekezletekkel egybekötött vallásos estélyek jelentették. Forrásaink szerint ezt a munkamódszert 1955 és 1958 között előszeretettel alkalmazták az egyházköri nevelésügyi bizottságok, és a hívek körében is nagy népszerűségnek örvendtek az ilyen alkalmak.⁹⁴

A különböző formájú és irányultságú vallásoktatás mellett a gyermekek egyházi/vallási identitásának a megerősítésére és elmélyítésére más jellegű tevékenységek megszervezésére is sor került: bábelőadások, vallásos estélyek, versenyek (káté, templomlátogatási), ünnepi műsorok (Dávid Ferenc-emlékünnepe, karácsonyfa-ünnepe, anyák napja).⁹⁵

Következtetés

A felekezeti iskolák államosításával, valamint a vallásoktatás iskolákból történő kizárásával az ateizmust propagáló szocializmusnak sikerült a társadalom egyik nyilvános teréből kiszorítania a vallást. Mindezek ellenére a hitoktatás problémáját nem tudta véglegesen lezártnak tekinteni, mert az államosítással ez a kérdés az iskolák nyilvánosságából egy másik társadalmi szintérbe, az egyházközségekébe transzponálódott.

Az egyházközségek szintjén beindított hitoktatás visszaszorítása több szakaszban ment végbe. Az első nagyobb hullám 1952-ben tetőzött, és az órák számának a csökkenését, hétvégére történő korlátozását eredményezte. Ezt az átmeneti, viszonylagos nyugalmi időszakot egy újabb megszorítási akció

követte, és az ötvenes évekre többé-kevésbé kialakult egyházi oktatásrendszernek a szétesését idézte elő. A vallásórákra járó gyermekek zaklatása, beszervezésüknek, mozgósításuknak, illetve a nevelési munkamódszerek és munkaeszközök lelkészek általi használatának megtiltása a hatvanas évek elejére negatívan befolyásolta ezt az egyház által stratégiai fontosságúnak nyilvánított tevékenységi formát.⁹⁶ Ez a negatív fordulat érhető tetten például a recsenyédi egyházközség lelkészi jelentéseinek a vallásérkölcsi nevelésre vonatkozó fejezeteiből. 1958-ban még azt olvashatjuk, hogy a vallásérkölcsi nevelés jó eredménnyel folyt, a gyermekek rendszeresen látogatták az órákat, és nem volt egyetlen szülő sem, „aki gyermekét vallásérkölcsi nevelésben részesíteni nem akarta volna”.⁹⁷ Az 1961. évről szóló jelentésben azonban már arról számol be, hogy az óralátogatás terén gondok vannak, a konfirmáló gyermekek pedig nem járnak előkészítőre, mert attól félnek, hogy „feljelentik”.⁹⁸ Az oktatási rendszer megrendülését meggyőzően illusztrálja a kolozsvári egyházkör 1960/1961. évre vonatkozó jelentése is. Ebből a mindössze tizenegy soros beszámolóból az derül ki, hogy a szombat délutántól vasárnap délutánig tartott órák lényegében énektanulást és a konfirmáció szertartására való felkészülést jelentették.⁹⁹ Ezt a realitást Erdő Jánosnak az 1964/1965. tanévről készített összesítő jelentése is megerősíti: „A katekizációs munkának a legfontosabb része az 1965. évben is a konfirmáció volt.”¹⁰⁰ Lukács Sándor dicsőszentmártoni lelkész 1965. augusztus 15-én kelt jelentése szintén arra utal, hogy a vallásoktatás egyre inkább a konfirmációra való előkészítésre zsugorodott össze: „Mindazokat a növendékeket részesítettük v[allás] e[rkölcsi]n[evelés]ben, akik evégett templomunkban vagy lelkészi hivatalunkban megjelentek. Ez a munka főleg a konfirmációra való előkészítésben és a konfirmációi ünnepély megrendezésében nyilvánult meg.”¹⁰¹

Itt szükséges megjegyezni, hogy az ötvenes évek végén foganatosított fenytő és szigorító intézkedésekre azért volt szükség, mert a vallás és szocialista ideológia között zajló viszonylagos *szabad versenyfutás*ban utóbbinak sehogyan sem sikerült felülkerekednie, lépéselőnybe kerülnie előbbivel szemben. Emlékiratában Nyitrai Mózes lelkész a következőképpen emlékezett vissza arra az időszakra, amikor a lelkészeknek még lehetőségük volt a vallásoktatás megszervezésére és a gyermekek óralátogatásának az ösztönzésére: „Boldogság volt a gyermekekkel egyházilag foglalkozni. Volt mindenkinek csillagoskönyve. Soha senki nem akart hiányozni a Szeretet iskolájából (vallásórákról, gyermek istentiszteletekről). Azok a csillagok, melyeket a könyvecskékbe nyomtattuk esetről esetre, vezérlőcsillagok voltak a Szeretet Otthonába. Mikor harangozásos reggel volt, minden gyermek egy-egy csillagért is, szíves ragaszkodásból is, mind ott volt reggel 7-kor a templomban. [...] Pártaktivisták ugyan kezelésbe vették gyakran a kicsi lelkeket, hogy az ateizmus felsőbbrendűségét a tudatukba csempésszék, de semmi eredménnyel. Még a hétpróbás párttitkár gyermekei is odamerészkedtek minden alkalom-

mal, de nekik csillagoskönyvet nem adhattunk, nehogy szülői rajtacsípéssel bajuk származzék.”¹⁰² Ha vegyült is némi szubjektivitás Nyitrai visszaemlékezésébe, beszámolójából mégis arra következtethetünk, hogy az ötvenes évek folyamán a vallásoktatás társadalmi pozíciói meglehetősen szilárdak voltak, és részét képezték – különösen falvakon – a közösségi élet minden napjainak.

Jegyzetek

- 1 BALOGH László Levente: Totalitarizmus és politikai vallások, *Kommentár*, 2011/1., <http://kommentar.info.hu/iras/2011_1/totalitarizmus_es_politikai_vallasok> (letöltve: 2014. 10. 09.).
- 2 *Közgyűlési jegyzőkönyv*, Felsőfehér, 1907. VI. 12. – 1921. X. 15., Felsőrákosi Unitárius Egyházközség Levéltára, 365. f.
- 3 *Uo.*, 369. f. A magyar nyelvű oktatásügy egyház általi határozott felvállalását jelzi, hogy a magyar tannyelvű állami iskolák román állam általi átvétele után az egyházvezetés felekezeti iskolák felállítását rendelte el azokban az egyházközségekben, ahol ilyenek addig nem léteztek. L.: *Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről*, Cluj-Kolozsvár, 1922, 41. p.
- 4 „Az átalakulás nehéz hónapjaiban, 1945. áprilistól-szeptemberig, a magyar egyházak püspökei a tanügyi vezetőkkel, később a Magyar Népi Szöv[etség]. tanügyi bizottságával együttesen, számos értekezletet, megbeszélést, tanácskozást tartottak magyar tanügyi oktatásunk biztosítása érdekében [az] elemi- közép-felsőbb fokú oktatást illetően. [...] Az elemi oktatásánál az volt a főkíváncsóság, hogy mindenik magyar egyház bővítse-szaporítsa felekezeti iskoláit, mint amelyek egyházi szempontból szükségesek és megerősödést jelentenek.” Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára [a továbbiakban: MUEGYlvt.], Gé. [Gondnoki értekezlet 1946–1947], 3/1/1946.
- 5 *Unitárius Közlöny*, 1946/1., 6. p.; MUEGYlvt. Gé., 3/1/1946.
- 6 MUEGYlvt. Gé., 3/1/1946.
- 7 „Elmondtam, hogy egyházunk és hitvallásos iskoláink helyzetét illetően az álláspontunk a régi, megváltozhatatlan. Körömszakadtáig ragaszkodunk hozzá, mint azokhoz az értékordozó és értékmegvalósító intézményekhez, amelyek magyarságunkban és kereszténységünkben az örök élettel jegyezték el.” MUEGYlvt., Közoktatásügyi Minisztérium és hatóságok. Általános fontosabb ügyek 1941–1948, 70/393/1945.
- 8 SZABÓ Ildikó: *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*, Tekintet Könyvek, [Budapest, 1991], 56. p.
- 9 *Constituția Republicii Populare Române 1948*, Monitorul Oficial, nr. 87. bis. din 13 aprilie 1948, 3381. p.
- 10 *Decret nr. 175 pentru reforma învățământului*, Monitorul Oficial, nr. 177. din 3 august 1948, 6322. p.

- ¹¹ Uo.
- ¹² Uo., 6324. p.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ *Decret nr. 176 pentru trecerea în proprietatea Statului a bunurilor bisericilor, congregațiilor, comunităților sau particularilor, ce au servit pentru funcționarea și întreținerea instituțiilor de învățământ general, tehnic sau profesional*, Monitorul Oficial, nr. 177. din 3 august 1948, 6324. p.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo., 6324–6325. p.
- ¹⁷ MUEGylvt. Nb. [Nevelésügyi bizottsági ügyek], 92/753/1950.
- ¹⁸ Uo., 29/1030/1949.
- ¹⁹ Uo., 92/753/1950.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ A Valláserkölcsi Nevelésügyi Bizottság szervezetét és működését előíró Szervezeti Szabályzat jóváhagyásáig és jogszerű megalakulásáig az oktatás kérdését átmeneti jelleggel az EKT a 29/1949-es számú határozatával (1949. január 20.) rendezte. Ez az egyházközségekben az oktatás megszervezését és irányítását a lelkészre, az egyházkörökben pedig az esperesre és az EKT által kinevezett köri előadóra (megbízottakra) bízta. A központi irányítást egy háromtagú bizottság látta el (Simén Dániel főjegyző, Erdő János esperes, Ürmösi József előadó-tanácsos, püspöki titkár) a püspök elnöklete mellett. Uo., 26/ad29/1949.
- ²² Uo., 31/1225/1949.
- ²³ *Román Népköztársasági Unitárius Egyház Szervezeti Szabályzata*, Cluj, é.n., 123. §, 28. p.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Uo., 181. §, 41. p.
- ²⁶ A kifejezés magyarországi jelentésével (szeretothon: időseket gondozó intézmény) szemben a fiatalok vallási nevelését szolgáló intézményt jelentette (értsd: a Szeretet otthona).
- ²⁷ A nyári vasárnapi tanítás 1945 előtt is működött.
- ²⁸ MUEGylvt., Nb. 51/661/1950.
- ²⁹ Uo., 53/663/1950.
- ³⁰ Uo., 52/662/1952. Az EKT döntése a VENB azon javaslatából indult ki, miszerint nem az a lényeges, hogy nyáron vagy télen végezik a konfirmáltak valláserkölcsi nevelését, hanem az, hogy „a helyi lehetőségekre való tekintettel, minden lelkész az év folyamán, tervszerűen, előre megállapított tárgy alapján, foglalkozzék a konfirmáltak folytatólagos továbbképzésével valláserk[erkölcsi] nev[elési] szempontból”.
- ³¹ Uo., Nb. 34a/777/1950.
- ³² Uo., Nb. 36a/871/1950.
- ³³ Uo., Nb. 100/530/1952.
- ³⁴ Uo., Nb. 29/1030/1949.
- ³⁵ Uo., Nb. 359/1015/1962.
- ³⁶ Uo., Nb. 29/1030/1949.

- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Uo., Nb. 404/827/1959.
- ⁴¹ Uo., Nb. 93/461/1951.; Uo., Nb. 404/827/1959.; Uo., Nb. 409/754/1959.
- ⁴² Uo., Nb. 29/1030/1949.
- ⁴³ Uo., Nb. 29/1030/1949.; Uo., Nb. 92/753/1950.; Uo., Nb. 95/161/1951. Nyáradgálfalván a helyi néptanács és iskola szervei együttes erővel kívánták megakadályozni a gyermekek óralátogatását. Az iskola különféle tevékenységek rászervezésével, az iskolai program meghosszabbításával, a vallásórákra járó gyermekek fenytésével próbálkoztak, a néptanács az oktatásra szánt helyiség lefoglalásával és a lelkész megintésével kísérletezett. Ténykedésüket nagyrészt siker koronázta: lehetetlenné tették a rendszeres és folyamatos oktatói munkát, a gyermekek pedig a lelkész szerint csak szórványosan jártak el a lelkészi hivatalban tartott órákra.
- ⁴⁴ Uo., Nb. 34/651/1950. „A központi valláserkölcsi nevelési bizottság közvetlen irányító és ellenőrző munkája 1950. január 1-től szünetelt, oka: az egyházi főhatósághoz bizalmas formában olyan jelentések érkeztek, hogy egyházközségi és egyházköri viszonylatban szükségesnek látszik a központi valláserk[ölcsi] nevelési bizottság intenzív munkájának ideiglenes szünetelése.”
- ⁴⁵ Uo., Nb. 36a/871/1950. (Kiemelés: P. J.)
- ⁴⁶ Uo., Nb. 94/129/1951.
- ⁴⁷ Uo., Nb. 100/530/1952. A megszigorítások az oktatás adminisztrációs oldalát is hátrányosan érintették: több egyházközségben nem tartottak sem szülői értekezleteket, sem pedig nevelésügyi bizottsági gyűléseket.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Uo., Nb. 103/733/1952.
- ⁵⁰ Uo., Nb. 99/507/1952.
- ⁵¹ Arhivele Naționale ale României [a továbbiakban ANR], Fond: Ministerul Cultelor și Artelor. Direcția Studii (1924–1925, 1930–1935, 1937–1963). inv. 3206. 1953. dos. 100. 15. f.
- ⁵² MUEGYlvt. 207/140/1956.; Uo., Nb. 213/233/1956.; Uo., Nb. 216/ad271/1956.
- ⁵³ Uo., Nb. 251/349/1957.; Uo., Nb. 252/367/1957.; Uo., Nb. 262/548/1957.; Uo., Nb. 263/501/1957.
- ⁵⁴ Uo., Nb. 264/523/1964.
- ⁵⁵ Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Fond. Dosar de verificare privind pe Gellerd Emeric. 3331. 70. f.
- ⁵⁶ Uo., 89. f.
- ⁵⁷ MUEGYlvt. Nb. 415/998/1959.
- ⁵⁸ Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára, 1960/70. számú iratcsomó, 43b f.
- ⁵⁹ Uo., 30. f.
- ⁶⁰ MUEGYlvt. Nb. 358/147/1962.

- ⁶¹ Uo., Nb. 358/147/1962. (Kiemelés: P. J.)
- ⁶² Uo., Nb. 366/1019/1962.; Uo., Nb. 366/1173/1963.
- ⁶³ Uo., Nb. 34/651/1950. „Része lehet ebben, aminthogy kétségtelenül van is része az általános helyzetnek, az egyre erősödő nyomásnak, a szülők közönyének, fásultságnak, megfélemlített voltának, különösen városi gyülekezeteinkben, de éppen eléggé érezte hatását falvainkban is, ami jelentékenyen meggátolt mindannyiunkat abban, hogy nevelési munkánkat bár a múlt évi szintjére emeljük.”
- ⁶⁴ Uo., Nb. 36a/871/1950.
- ⁶⁵ Uo., Nb. 116/781/1953.
- ⁶⁶ Uo., Nb. 29/1030/1949. „A konfirmációhoz szülők és növendékek feltétlen ragaszkodnak” – írta Nagy másutt: Uo., Nb. 34a/777/1950.
- ⁶⁷ Uo., Nb. 29/1030/1949.
- ⁶⁸ Uo., Nb. 92/753/1950.
- ⁶⁹ Uo., Nb. 93/56/1951.
- ⁷⁰ Uo., Nb. 101/686/1952.
- ⁷¹ Uo., Nb. 332/52/1957.
- ⁷² Uo., Nb. 29/1030/1949.
- ⁷³ Uo., Nb. 92/753/1950.
- ⁷⁴ Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Fond: Inspectoratul județean al Ministerului de Interne Mureș. inv. 1235. dos. 1393. 60. f.
- ⁷⁵ MUEGylvt. Nb. 100/530/1952.
- ⁷⁶ A marosi és székelykeresztúri egyházkörök adatai pontatlanok. A jelentés előbbinél egygyel többet, utóbbinál pedig négygyel kevesebb egyházközséget tüntetett fel, mint amennyit a szervezeti szabályzat előírt.
- ⁷⁷ MUEGylvt. Nb. 135/749/1954.
- ⁷⁸ Uo., Nb. 195/712/1955.
- ⁷⁹ Uo., Nb. 218/549/1956. Az adatok ebben az esetben sem pontosak, mivel két egyházközség semmiféle információval nem szolgált arról, hogy egyházközségeiben működött-e vagy nem SzO.
- ⁸⁰ Uo., Nb. 271/688/1957.
- ⁸¹ Uo., Nb. 323/655/1958.
- ⁸² Uo., Nb. 29/1030/1949.; Nb. 34/651/1950.
- ⁸³ Uo., Nb. 135/749/1954.
- ⁸⁴ Uo., Nb. 195/712/1956.
- ⁸⁵ Uo., Nb. 218/549/1956.
- ⁸⁶ Uo., Nb. 271/688/1957. A megtartott órák átlaga az 1956/1957. tanévben 11 volt egyházkörönként.
- ⁸⁷ Uo., Nb. 40/664/1950.; Uo., Nb. 37/654/1950.
- ⁸⁸ Uo., Nb. 41/665/1950.; Uo., Nb. 36/653/1950.
- ⁸⁹ Uo., Nb. 52/662/1950.
- ⁹⁰ Uo., Nb. 53/663/1950.; Uo., Nb. 97/344/1951.; Uo., Nb. 48/656/1950.
- ⁹¹ Uo., Nb. 93/56/1951.

⁹² Uo., Nb. 92/888/1949.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo., Nb. 1247/343/1957.; Uo., Nb. 249/345/1957.; Uo., Nb. 264/523/1957.

⁹⁵ Uo., Nb. 92/888/1949.; Uo., Nb. 93/461/1951.

⁹⁶ Uo., Nb. 229/184/1957. „Általában egyházkörünk vezetősége, s a köri bizottság és lelkészeink is tudatában vannak annak, hogy a gyülekezet gyermeknevelésének idejében való vallásos nevelésétől függ, áll vagy bukik egyházunk jövője, virágzása, életképessége. Nagyobb erőfeszítéseket teszünk arra nézve, hogy ezen a téren az eddiginél is nagyobb és lelkiismeretesebb munkát végezzünk.” (Gál Gyula torokói lelkész, köri nevelésügyi előadó, Uo., Nb. 332/52/1957.) „A nevelés számunkra ugyanaz, mint más felekezeteknek a szertartási tevékenység: létfontosságú. A nevelésen keresztül vagyunk mi unitáriusok s e tevékenységi területünk elhanyagolása öngyilkosságot jelentene. Ezért a neveléshez nekünk úgy kell ragaszkodnunk, mint a mohamedánoknak a zarándokláshoz, a zsidóknak a thorához [!], a katolikusnak a szakramentumhoz vagy a reformátusnak az Írás abszolút tekintélyéhez. A nevelés számunkra élet, cél, dobogó szív, elemi egzisztenciális [!] feltétel. Minden, ami ebben az élettevékenységben minket hátrál[ta]t agresszió, merénylet ellenünk s minden ilyen ellen nekünk kétségbeesetten kell harcolnunk. Az unitárius nevelésért harcolni annyit tesz mint legelemibb életfeltételeink biztosítása érdekében harcolni. Mi a venben [valláserkölcsi nevelésben] élünk s csak annyiban élhetünk, amennyiben a ven él mibennünk.” (Gellérd Imre, Uo., Nb. 200/969/1955.) „[...] valláserkölcsi nevelésünk kérdése egyházunk legfontosabb ügye, melyet mindnyájunknak lelkiismeretesen kell végeznünk, mert ha mi nem nevelünk magunknak öntudatos híveket, akkor híveink vagy a szektások vagy az ateisták csoportjába tévednek bele.” (A nagyszebeni egyházkör 1957. augusztus 17-én tartott lelkészi értekezletének a megállapítása.)

⁹⁷ Recsenyédi Unitárius Egyházközség Levéltára, *Historia Domestica*, 14. p.

⁹⁸ Uo., 30. p.

⁹⁹ ANR, Fond: Ministerul Cultelor și Artelor, Direcția Studii (1924–1925, 1930–1935, 1937–1963), inv. 3206, 1961, dos. 57, (90/4.) 45. f.

¹⁰⁰ MUEGylvt. Nb. 387/963/1965.

¹⁰¹ Uo., Nb. 378/963/1965.

¹⁰² NYITRAI Mózes: Nyolcvan év, In: BECZE Márta – KESZEG Vilmos (szerk.): *Palástban. Lelkészek szórványban*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001, 189–476. p., 338. p.